Academic Journal of Modern Philology

ISSN 2299-7164
Vol. 2 (2013)
s. 7–18

Tomasz Czarnecki
Uniwersytet Warszawski

Ksiądz / księża / książę

Abstract

Ksiądz / księża / książę [priest / priests / duke]

The article tries, once again, to explore the etymology of Polish words *ksiądz / książę / księża.* Since new linguistic and historical facts as well as reconstructions may be presented in this field, the author draws the following conclusions:

1) the Polish term *ksiądz* comes from the Germanic **kuning*, which main meaning could be interpreted as "Franks' ruler". The word was borrowed by Slavic languages twice:
   a) in the first half of the 7th century as a West-Slavic word *kъnędzь;
   b) in the first half of the 8th century as a South-Slavic word *kъnęgъ. In the second half of the 9th century, the two borrowings meet, which is connected with the Cyril and Methodius's Christianization in Great Moravia. The word was present in all Slavic languages and its meaning could be interpreted as "the uncrowned ruler of the country" = 'principes'/Polish 'książę'.
2) Polish *księża* (< Slav. **kъnęžьja*) is a continuation of a plural form of the Germanic **kuning-*, **kuninga.*
3) The word *książę* (< West-Slavonic **kъnęžę*) appeared as a derivative of Slavonic *kъnędzь and at first meant 'a young man who was a member of a ruling family' and most commonly was 'the son of a ruler'.
4) At the turn of the 9th and the 10th century Western-Slavonic people changed the meaning of both terms **kъnędzь* and **knężę* the first word, both among Czechs and Poles, referred only to the word 'principes', whereas the second term began to be understood as "a common prince" or "the uncrowned ruler". From the 13th century until the 16th century, Polish *ksiądz* became – under the influence of the Czech language – the term for a clergyman (firstly used as the reference only to the bishop, and later as the reference to an ordinary priest).

Keywords: etymology, Slavonic languages, Germanic languages, borrowing, language reconstruction, clergy.

Niniejszy artykuł stanowi kontynuację badań autora (Czarnecki 2009a, Czarnecki 2009b), dotyczących ustalenia dokładnego i przekonującego pochodzenia polskiego terminu *ksiądz* oraz słów z nim związanych, za które uważam zarówno używaną obecnie liczbę mnogą wyrazu — formę *księża* i jak i też słowo interpretowane jako derywat terminu — *książę*.

Termin *ksiądz* w języku polskim i w innych językach

Wyraz *ksiądz* ma w historii języka polskiego jedną znaną formę *ksiądz* oraz kilka innych odmian gwarowych tej postaci: *ksiąz, ksądz, ksodz, ksudz, ksidz* (Sławski 1953: III 264, Karłowicz 1900: II 606). Forma *ksiądz* jest zaświadczona od pierwszej połowy 13. w.; wcześniej występowała w polszczyźnie postać **kniądz,* która zachowała się pośrednio w nazwach miejscowych (spółgłoska *ń* w sąsiedztwie samogłoski *ą* przeszła w spółgłoskę *ś*). Ta postać fonetyczna jest znana do chwili obecnej w następujących znaczeniach (Sławski 1953 III 264): 1) 'duchowny chrześcijański', '*sacerdos*' (od 1398 w do chwili obecnej); 2) 'niekoronowany władca państwa, wódz', tj.: '*princeps/dux*', a także: 'pan' = '*dominus*'; 3) 'tytuł dawany władcom i duchownym' (dla władców zaświadczony do 16 wieku, a dla duchownych ogólnie używany do chwili obecnej); 4) 'sołtys wsi na prawie wołoskim' (16–17. w; kalka z ukraińskiego); 5) 'figura w szachach: laufer, goniec' (16 w.). W odmianach gwarowych (wymienionych wyżej) występował ten wyraz przede wszystkim w znaczeniu 'duchowny' = '*sacerdos*'.

W innych językach słowiańskich mamy formy pokrewne dla polskiego wyrazu *ksiądz* (Sławski 1953 III 264–265): W kaszubskim istnieje forma *ksidz* 'pastor' i postać *ksądz* (Boryś 2005: 269) (pisane jako *ksamdz / ksemdz / ksundz*) w znaczeniu 'duchowny katolicki'; w dialekcie słowińskim na terenie Pomorza istniała ponadto według Fryderyka Lorenza (Stender Petersen 1927: 200) forma *ksonc* 'duchowny katolicki'. Staroczeskie / czeskie *kněz* ma znaczenie 'duchowny' od 13 w., a jako 'władc, książę, pan, dominus, princeps' zaświadczone jest jeszcze u schyłku 15 w. Język słowacki ma formę *knaz* w znaczeniu 'duchowny', a w gwarach ta postać oznacza też 'princepsa'. W językach łużyckich są zaświadczone: dolnołużycki *kněz* jako 'pan, właściciel ziemski, proboszcz' i górnołużycki *knjez* w znaczeniach 'pan, dziedzic, duchowny, proboszcz'. W języku połabskim wymieniana jest forma *t'enądz* 'pan, szlachcic, król, księżyc'. Języki wschodnio-słowiańskie posiadają formy: rosyjskie *knjázь, knjázja* 'książę', 'naczelnik', '*princeps*', a w obrzędach weselnych: 'pan młody'; gwarowo wyraz ten odnosi się też do 'belki stanowiąca grzbiet dachu'. Staroruskie *kъnęzь / knęzь* to 'książę', '*princeps*', 'bojar, wielmoża'; w ukraińskim i białoruskim istnieją odpowiednio: *knjázь, knjázja* 'książę, *princeps*' (w obrzędach weselnych: 'pan młody') i *knjázь, knjázja* 'książę, *princeps*' (gwarowo: 'pan młody'). Późniejsze zapożyczenia z polskiego to inne postacie wschodnio-słowiańskie: rosyjski *ksëndz, ksendzá*, ukraińskie *ksьóndz ksьondzá / ksьóndza* i białoruskie *ksëndz ksjandzá*; wyrazy wskazują na 'duchownego katolickiego w polskim kościele'. Języki południowo-słowiańskie mają następujące formy: serbskie / chorwackie *knez, kneza* to 'książe, władca, *princeps*' (od 12. w.), a w dawnym znaczeniu używany był ten wyraz jako 'pan, wódz, dziedzic, szlachcic z możnego rodu, *comes*, wielmoża, hrabia' oraz też jako 'wiejski starosta, sołtys'; słoweńskie *knez* to 'hrabia, książę'; bułgarskie dawne *knéz* oznacza w północno-zachodniej Bułgarii 'wiejskiego starostę', a literackie bułgarskie *knjáz* (zapożyczone z rosyjskiego) odnosi się do tytułu 'książę'; po macedońsku 'książę' to w ogólnym języku forma *knez* , obok tego istnieje w tym samym znaczeniu archaiczna postać *knaz*. W tekstach cerkiewno-słowiańskich wyraz zapisany został jako *kъnędzь / kъnęzь*; F. Miklosich (według F. Sławskiego

1953: III, 264) podaje poza tym wyjątkowe cerkiewno-słowiańskie *knęgъ* '*princeps*', zrekonstruowane według niego na podstawie liczby mnogiej *knęgi židovьstii* 'królowie żydowscy'.

W językach bałtyckich (Sławski 1953: III 264, Ekblom 1944: 14–22) spotykane są wyrazy, których formy podobne są do postaci słowiańskich: litewskie formy *kuningas/kunigas* oznaczają 'duchownego', dawniej odnosiły się też do 'pana', zdrobniałe *kunigaikštis* tego samego języka to po prostu 'książę'; staropruski *konagis* ma znaczenie 'król'; w łotewskim są dwie formy: *keninž* to 'król' , a *kungs* — 'pan'. W sąsiadującym z wymienionymi językami bałtyckim języku fińskim jako 'król' jest zaświadczona forma *kuningas.*

Do języka polskiego zostały zapożyczone „drogą okrężną", tzn. przez pośrednictwo innych języków słowiańskich formy *kniaź / knieź / kneź* (Sławski 1953: II 285): a) Formy *kniaź / knieź* przejęte zostały z ukraińskiego lub rosyjskiego w znaczeniach: 'książę, szczególnie ruski i litewski', 'szlachcic', 'wojak mający swojego konia (u Słowian tureckich)', 'urzędnik sądu wiejskiego', 'wójt', 'młodzieniec po zaręczynach', 'rodzaj zająca'; b) Forma *kneź* utworzona została na wzór czeskiego *kněz* przez pisarzy 19 w. w znaczeniu 'dawnego pogańskiego księcia'. W języku polskim zaświadczona jest też forma *kunigas* w znaczeniu 'książę litewski' (Karłowicz 1900: II 632). Wyraz ten to zapożyczenie litewskiego terminu *kunigas*. Na podstawie staropolskich słów *kuniczne / kunigowe* 'rodzaj daniny na rzecz księcia albo króla' (Karłowicz 1900: II 632) można też w języku polskim zrekonstruować „krótszą formę" **kunig* oznaczającą 'księcia litewskiego', może naśladującą przy tym średnio-wysoko-niemieckie *künic* 'król'. W języku polskim istniała też forma *konung* w znaczeniu 'książę skandynawski' (wraz z derywatami: *konungostwo* 'księstwo', *konungowski* 'książęcy': Karłowicz 1900: II 458). Zapożyczona ona została zapewne z języków skandynawskich (por. staronordyckie *konungr* 'książę': Karłowicz 1900: II 458).

Książę / księża

Derywat *książę* to wyraz zaświadczony w języku polskim od 14 wieku w znaczeniach: 'niekoronowany władca państwa lub części państwa = *princeps*', 'członek rodziny panującej, członek arystokratycznego rodu'; w staropolszczyźnie też: 'wódz, przywódca = *dux*' i wyjątkowo zaświadczone w 14 w.: 'syn księcia' (gwarowo zaświadczony też w znaczeniu 'pan młody'). Wyraz miał pierwotnie rodzaj nijaki (zaświadczony w polszczyźnie aż do 18 w.) i od 14 w. już rodzaj męski oraz formę dopełniacza *książęcia* skróconą na *księcia*; ponadto liczba mnoga *książęta* mogła od 14 w. odnosić się też do 'duchownych, księży'. W innych językach słowiańskich występowały podobne derywaty: a) czeskie / staroczeskie *kníže / knieže* 'princeps, syn księcia'; b) słowackie *knieža* 'princeps'; c) górnołużyckie *knježo* 'paniczyk', d) rosyjskie *kniažata* 'młodzi synowie księcia, bojarzy', *kniaža* 'młody syn księcia', e) staroruskie *kъnęžę* 'syn księcia', f) ukraińskie *kniaža* 'książątko, małoletni syn księcia', g) obodrzycka *kneze* (Vita Kanuti), h) bułgarskie *knjazče* 'syn księcia'. Wszystkie te formy można sprowadzić do słowiańskiego **knęžę / *knęžęte* — postaci zdrabniającej do słowiańskiego **kъnęgъ*.

Ważnym derywatem *księdza* jest też rzeczownik zbiorowy *księża*, odnoszący się pierwotnie do 'grupy księży', dziś oznaczający liczbę mnogą od wyrazu *ksiądz*; zastąpił tu chyba niezaświadczone staropolskie **księdzowie.* W innych językach słowiańskich odpowiadają rzeczownikowi *księża* następujące formy: staroczeskie *kněžie* — rzeczownik liczby pojedynczej o znaczeniu 'kapłani', wyjątkowo może też 'książęta', '*principes*', czeskie *kněží* 'kapłani, księża' (liczba mnoga do *kněz*); dolnołużyckie dawne

zbiorowe *kńaža* — rzeczownik rodzaju żeńskiego liczby pojedynczej 'panowie, dzisiejsze dolnołużyckie *kněža* w liczbie mnogiej 'panowie', górnołużyckie *knježa* w liczbie mnogiej 'panowie'; staroruskie *kъnęžija / kъnęžьja / kъnęzija / knęzьja* rzeczownik zbiorowy 'książęta', '*principes*'. Rzeczowniki te pochodzą ze słowiańskiego **kъnęžьja* kolektiwum do słowiańskiego *kъnęgъ* (o wyżej wspomnianych derywatach zob. też: Sławski 1953: III 264).

Dotychczasowe etymologie terminu *ksiądz* i ich krytyka

Większość dotychczasowych wywodów dotyczących pochodzenia polskiego *ksiądz* wiązało to słowo z germańskimi formami dzisiejszego niemieckiego wyrazu *König* (literaturę przedmiotu zob.: Czarnecki 1999: 16, Czarnecki 2003: 18). Odosobnione były natomiast interpretacje etymologiczne próbujące wywodzić wyrazy germańskie i słowiańskie ze wspólnego źródła — z jednego, z wymarłych języków indoeuropejskich — języka iliryjskiego (o takiej etymologii wyrazu wspomina R. Ekblom 1944: 3). W dawnych słownikach i opracowaniach tematu trafiały się też wywody tłumaczące wyraz *ksiądz* jako twór słowiański pokrewny z podobnie brzmiącym *księga / książka*. (np. w słowniku Lindego 1994 II 528).

Interpretacje pochodzenia terminu ksiądz indoeuropejskie i słowiańskie nie będą przedmiotem rozważań niniejszego artykułu. Natomiast etymolodzy przyjmujący dla formy słowiańskiej *ksiądz* źródło germańskie nie rozstrzygnęli dotychczas, z jakiego to języka tej indoeuropejskiej grupy przyszło to słowo do Słowian:

a) Większość badaczy przyjmowało, że źródłem słowiańskiego wyrazu było gockie **kuniggs*, twór niezaświadczony w języku tłumacza biblii Wulfili, ale według etymologów możliwy. Taki pogląd mieli między innymi: E. Berneker (1908: I 663), A. Mayer (1927: Par. 13), G. Labuda (2002: 36), S. Warchoł (2002: 213) i inni. O formie gockiej **kuning* mówili natomiast J. Łoś (1921: 146) i W. Kuraszkiewicz (1964).

b) Niektórzy etymologowie zakładali zapożyczenie wcześniejsze niż z gockiego, sugerując jako źródło hipotetyczną formę — pragermańskie **kuningaz* (tak twierdzili np.: A. Stender-Petersen (1927: 196), V. Kiparsky (1934: 181), F. Sławski 1953 III 264), W. Boryś (2005: 269).

c) Wymieniana była też niekiedy jako podstawa dla formy słowiańskiej germańska forma **kuninga* bez określania czasu zapożyczenia (np.: F. Miklosich (1886: 155), C. Uhlenbeck (1893: 488).

d) Podawało się poza tym zachodniogermańską formę **kuning* i ten to wyraz został zapożyczony przez Słowian według A. Brücknera (1989: 277), F. Miklosicha (1867: 98), K. Knuttsona (1926: 134) 2000.

e) Tę samą formę *kuning*, ale określoną jako staro-wysoko-niemiecką/starosaską (a więc zaświadczoną w tych odmianach dialektów germańskich), podawali w swoich wyjaśnieniach etymologicznych A. Bańkowski (2000: I 839), T. Czarnecki (1999: 16, 2003: 18), R. Ekblom (1944: 11). f) Formę **kuning* charakteryzowaną po prostu jako germańską wymieniała jako źródło polskiego księdza K. Długosz-Kurczabowa (2003: 250).

Etymologię wyrazu wiążącą pochodzenie terminu *ksiądz* z różnymi germańskimi „odmianami" słowa: z konstruowanymi i rzeczywiście zaświadczonymi formami **kuningaz / *kuniggs / *kuninga / *kuning / kuning* są zatem trudne do wytłumaczenia z następujących względów:

1) Z form **kuningaz / *kuniggs / *kuninga* nie można by było wytłumaczyć fonetycznego końca wyrazu zapożyczenia słowiańskiego: **kъnęgъ*. Nie dałoby się bowiem odpowiedzieć na pytanie, dlaczego germańskie końcówki słów *-az / -s / -a* zmieniły się w formie słowiańskiej w koniec wyrazu z samogłoską miękką albo inaczej mówiąc: czym uwarunkowanego było tego rodzaju przekształcenie w językach słowiańskich?
2) Także wytłumaczenie rozwoju znaczeniowego od germańskiego 'naczelnika rodu' do słowiańskiego 'księcia' było w tego rodzajach wywodach etymologicznych niezbyt jasne oraz nieprzekonujące. Nasuwa się np. pytanie: Dlaczego w językach germańskich tego rodzaju rozwój znaczeniowy terminu doprowadził aż do pojęcia 'władcy koronowanego = króla', a w językach słowiańskich tylko do 'niekoronowanego przywódcy = księcia'?
3) Hipoteza pochodzenia wyrazu słowiańskiego z gockiego byłaby naszym zdaniem wiarygodna tylko w tym przypadku, gdyby udało się kiedykolwiek odnaleźć dla formy ksiądz pewne źródło tego germańskiego języka. Ale ani „poprawnie konstruowane" gockie **kuniggs* ani „błędnie przywodzone" gockie **kuning* nie istniały nigdy w tym języku, a z rdzenia związanego z 'rodem' zaświadczone były tylko *kuni* 'ród, plemię' i *inkunja* 'towarzysz plemienny'. Dobrze znane w języku gockim były natomiast w inny sposób tworzone określenia dla 'władców plemiennych': *thiudans* 'przywódca ludu = król' / *reiks* 'rządzący = namiestnik rzymski' / *kindins* 'potomek rodu' (o tym W. Meid 1966: 184–185). Dlaczego tego rodzaju wyrazy nie stały się nazwami 'wodzów' w językach słowiańskich? Na tak sformułowane pytania nie dawano nigdy należytej odpowiedzi; mimo tego gockie pochodzenie słowiańskiego terminu uważano za pewne, bo twierdzono, że Słowianie musieli przejąć ten wyraz jedynie od Gotów, a więc taki wyraz musiał kiedyś istnieć w tym języku, a tylko przypadek sprawił, że nie został on nigdzie zaświadczony.
4) Staro-wysoko-niemiecki / staro-saski wyraz *kuning* nie mógł być według niektórych etymologów źródłem terminu słowiańskiego, ponieważ forma *kъnęgъ* rozpowszechniła się w całej Słowiańszczyźnie i wytłumaczenie tak późnego zapożyczenia „ogólnosłowiańskiego" — po roku 600! — nie było według tych badaczy możliwe (np. Stender-Petersen 1927: 196, V. Kiparsky 1934: 181). Ale przecież znane były inne pożyczki słowiańskie z zakresu terminologii chrześcijańskiej, które zaświadczone były we wszystkich językach słowiańskich i zostały zapożyczone nawet później (po roku 700). Dlaczego więc tego rodzaju przejęcie wyrazu nie wchodziło w rachubę w przypadku terminów *ksiądz / książę*? Czy brzmienie końca wyrazu dowodziło w sposób przekonywający, że musiała to być pożyczka „prasłowiańska" z czasów przed zmianami spółgłoskowymi, tzw. palatalizacjami? Jeżeli miękki koniec wyrazu ksiądz wskazywał na palatalizację, to która słowiańska palatalizacja spowodowała tego rodzaju przekształcenie? Czy była to pierwsza, druga czy dopiero trzecia palatalizacja? Na tego rodzaju pytania nie dali etymolodzy jasnej i przekonywającej odpowiedzi.

Możliwości zapożyczenia wyrazu **kuning* do języków słowiańskich

Wyrazy *ksiądz / książe* mają niewątpliwie jakiś związek z germańskim **kuning*, ale to zdaniem autora niniejszego artykułu oznacza na pewno tylko tyle, że to obce określenie urzędu 'władców" znane było językom słowiańskim i musiało być przez Słowian zapożyczone.

Aby zmodyfikować dotychczasową etymologię, tzn. pokazać, że jest ona we wszystkich jej aspektach wiarygodna, trzeba najpierw ustalić, w jakich formach przejęto germańskie **kuning* i z jakiego języka ta postać pochodziła i dopiero wyjaśnić, w jaki sposób wyrazy *ksiądz / książe* rozpowszechniły się na terenie Słowiańszczyzny. Aby to przeprowadzić, trzeba najpierw przedstawić, jakie formy tych terminów istniały w dialektach germańskich tego okresu, oraz czy tego rodzaju określenie 'władcy' były możliwe w języku 'państwa' Franków, a dopiero potem odpowiedzieć na postawione w części wstępnej pytania.

Dla zmodyfikowania dotychczasowej etymologii terminu ksiądz przyjmujemy, że germańskie określenie **kuning* jest powiązane z indoeuropejskim rdzeniem **gen-* (zob. F. Kluge 1995, T. Czarnecki 2010) odnoszącym się do czynności 'rodzenia' lub 'płodzenia' oraz do germańskiego wyrazu oznaczającego 'ród', a przy tym 'ród szczególnego rodzaju', tzn. do germańskiej formy **kunja*. Problemy fonetyczne i znaczeniowe, związane z tego rodzaju etymologią podnoszone były wielokrotnie i nie zdołano ich do dzisiaj przekonująco wyjaśnić. Zdaniem autora niniejszego artykułu, jeżeli się etymologię tę lepiej uzasadni i w niektórych szczegółach precyzyjniej wyłoży, to z germańskiego pojęcia 'rodu' można bez trudu wyprowadzić wszystkie odcienie znaczeniowe, jakie posiadała germańska forma terminu **kuning.* w poszczególnych plemion germańskich.

Omawiany wyraz nie był naszym zdaniem wyrazem pragermańskim. Powstał wyraz ten dopiero w schyłkowym okresie wspólno-germańskim (Gemeingermanisch, tzn. na przełomie starej i nowej ery lub w dwóch pierwszych wiekach nowej ery, kiedy już znaczna część Germanów zadomowiła się na kontynencie europejskim (R. Ekblom 1944). U Germanów tego okresu nie istniała zatem jednolita forma określająca 'najwyższego rodu' — **kuningaz*, a były w obiegu co najmniej dwa warianty form związanych z germańskim wyrazem **kunja* 'ród', a mianowicie: a) zachodnio-germański **kuning* i b) północno-germański **konung*. Dopiero w późniejszych wiekach sporadycznie spotykane były zachodnio-germańskie odmiany **konung / *kunung* (np. w języku średnio-wysoko-niemieckim, zob. Lexer 1979: I 1777–1781, Lexer 1930: 118) i północno-germańskie postacie **kuning* (R. Ekblom 1944: 21–22, W. Meid 1951: 187); były one niewątpliwie wynikiem późniejszych wpływów języków skandynawskich i kontynentalno-germańskich na siebie i nie mogły powstać w czasach pragermańskich). We wschodnio-germańskich dialektach (w gockim) takich derywatów ani z końcówką *-ing* ani z morfemem *-ung* nie było; tu tylko były zaświadczone wyrazy *kuni* 'rod' i *inkunja* 'towarzysz rodowy: Holthausen 2002: 59). Oba warianty formy powstały jednak w wyżej wymienionych grupach germańskich w bardzo różny sposób:

1) północno-germańskie **konung* był derywatem staro-nordyckiego *konr* (rzeczownika mocnej deklinacji z samogłoską *i* , był to tzw. *i-Stamm* / wyraz o temacie z końcówką *–i* /, który według badaczy wywodził się z germańskiego **kuniz*, derywatu pragermańskiego określenia rodu **kunja*: R. Ekblom 1944: 2).
2) Zachodnio-germańskie, a lepiej formułując: kontynentalno-germańskie **kuning* nie był derywatem wyrazu **kunja*, odnoszącego się do pojęcia 'rodu', ale odnosił się do rzeczownika wywodzącego się właśnie od tego określenia rodu. Takim rzeczownikiem był germański **kunjo* oznaczający 'najwyższego w rodzie, przywódcę rodu'. Ślady tego rodzaju rzeczownika mamy właśnie w starych odmianach języka niemieckiego (a także angielskiego):
   a) musiał istnieć przed-staro-wysoko-niemiecki rzeczownik **kunni / *kuni* i odnosić się do pojęcia 'krewnego, przedstawiciela tego samego rodu'(paralelnie istniały np. germańskie **arbja* /> *das Erbe* 'dziedzictwo'/ i germańskie **arbjo* /> *der Erbe* 'dziedzic'), ponie-

waż staro-wysoko-niemieckie złożenie *kunirîhhi* było interpretowane jako 'królestwo' (*Königreich*: F. Kluge 1995);

b) średnio-wysoko-niemiecki wyraz *künne* posiadał w tej odmianie języka niemieckiego dwa osobliwe znaczenia: był określeniem zarówno 'rodu' (a też 'rodziny, 'pokrewieństwa'), jak i 'krewnego = przedstawiciela tego samego rodu (a też 'dziecka pochodzącego z rodu'), a przy tym średniowysoko-niemieckie wyrażenia *küneges künne* i *wîbes künne* oznaczały odpowiednio 'króla' i 'żonę króla' = królową (Lexer 1979 I 1777–1781, Lexer 1930: 118).

Interesujące nas germańskie wyrazy **kunjo / *kunja / *kuning* (dotychczas nie mówiono o germańskim wyrazie **kunjo*, bowiem część wyrazu staro-wysoko-niemieckie *kuni- /*w rzeczowniku *kunirîhhi/* pochodził według badaczy z konstruowanej formy germańskiej **kuniz*; ta forma mogła być naszym zdaniem jedynie podstawą do utworzenia staronordyckiego wyrazu konr a nie staro-wysoko-niemieckiego *kuni*: (R. Ekblom 1944: 2) zrobiły w pierwszych wiekach nowej ery „błyskawiczną karierę znaczeniową":

1) germański wyraz **kunjo* wraz z postępującą w tym czasie integracją części plemion kontynentalno-germańskich, występujących jako „Franków" zmienił bardzo szybko swoje znaczenie: 'naczelnik rodu' stał się 'naczelnikiem rodów', potem 'najwyższym związku rodów', 'naczelnikiem plemienia czy też związku plemion', a następnie 'wodzem' = 'najwyższym federacji plemion frankońskich', czyli 'królem Franków'. Szybko pojawiła się dynastia tych 'władców frankońskich': był to ród Merowingów (pochodził on od władcy frankońskiego Meroweusza).

2) Germańskie **kunja* odnosząca się pierwotnie do określenia rodu zaczęła oznaczać z czasem 'ród, z którego pochodzili władcy Franków'. Po ustaleniu 'dziedziczności' tego urzędu u Merowingów **kunja* mogło być wykorzystywane jako określenie pojęcia 'dynastii' tego 'rodu królewskiego'.

3) Germańskie *kuning* był rozumiany pierwotnie w liczbie pojedynczej początkowo jako 'syn wodza rodu' i potem jako 'potomek najwyższego rodu / plemienia, a w liczbie mnogiej interpretowany był w znaczeniu 'osoby płci męskiej należący do „najwyższych" w rodzie czy w plemieniu' i zaczął być z czasem używany w znaczeniach: 'członek / członkowie dynastii rodu królewskiego' (tzn. osoba / osoby płci męskiej, która / które mogła / mogły być królem i niekiedy nim / nimi zostawała / zostawały'). W związku z takim rozwojem znaczeniowym wyżej wymienionych wyrazów germańskich stało się jasne, że z czasem germańskie **kunjo* i **kuning* zaczęły być odczuwane jako synonimy; a przy tym ostatni wyraz, jako „bardziej wyrazisty" w swojej semantyce, ponieważ podkreślał zasadę dziedziczności, stawał się coraz bardziej popularny w użyciu i zaczął być rozumiany jako ogólne określenie 'króla frankońskiego' („mniej wyraziste" **kunjo* odczuwano często jako archaizm; nic więc dziwnego, że z czasem wyraz ten w dialektach germańskich i w późniejszym języku niemieckim przestał być używany).

Słowianie przejęli termin **kuning* z Zachodu i to przynajmniej dwa razy (podobne zjawisko występowało przy przejmowaniu terminów chrześcijańskich, np. polskiego wyrazu *cerkiew* wywodzącego się z różnych form staro-wysoko-niemieckich dzisiejszego niemieckiego słowa *Kirche*; zob. T. Czarnecki 1993, s. 59–93). Można w tym przypadku mówić o zapożyczeniu dwukrotnym (w języku niemieckim istnieje w tym przypadku termin *zweimalige Entlehnung*). Najwcześniejsze zapożyczenie tego wyrazu

z Frankonii mogło mieć przy tym charakter złożony; możliwe było tzw. zapożyczenie wielorakie (*mehrfache Entlehnung*), tzn. mogła zostać przejęta nie jedna forma terminu, ale dwie w różnych miejscach kontaktu Słowian z Frankami (por. T. Czarnecki 1993). W wyniku dwukrotnego zapożyczenia terminu w językach słowiańskich zjawiły się trzy warianty fonetycznie rdzenia zapożyczenia: **kъnędz- / *kъnęž- / *kъnęg-* . Na skutek „wewnętrznych wpływów" słowiańskich mogło dochodzić w przeciągu czasu do kontaminacji tych form. Widoczne jest to w licznych derywatach zapożyczenia germańskiego. Rozróżnia to też np. F. Sławski (1953: III 264) mówiąc o „ogólnosłowiańskim" lub „północnosłowiańskim" charakterze tych form.

Przyjmujemy, że najwcześniejsze zapożyczenie z frankońskiego mogło dokonać się na teren Słowian Zachodnich na przełomie 6 i 7 wieku — około roku 600, kiedy to miały miejsca walki zbrojne Bawarów (będących pod nadzorem Franków) z przodkami dzisiejszych Czechów. Zapożyczenie to zostało „utrwalone" chyba dopiero w pierwszej połowie 7 wieku — w wyniku powstania tzw. państwa Samona, tzn. związku federacyjnego plemion słowiańskich, na czele którego stanął kupiec frankoński o wyżej wymienionym imieniu. Wtedy zapewne zjawiły się na tym terenie na stałe formy związane z germańskim słowem oznaczającym w tym czasie właśnie 'władcę federacji plemion frankońskich'. Były to formy: liczba pojedyncza **kuning* i liczba mnoga tego wyrazu **kuninga*. Postacie te uległy na terenie Słowiańszczyzny fonetycznym przekształceniom. Forma **kuning* zmieniła się z czasem w słowiańskie **kъnędzь*:

a) nagłosowe *k* z frankońskiego, które nie wykazywało tzw. przesuwki *k* > *kx* Bawarów i Alemanów, pozostało bez zmian;

b) krótkie *u* zmieniło się z czasem w tzw. „twardy jer" *ъ* , krótką samogłoskę centralną;

c) grupa *in* poprzez nosowe *i* przekształciła się w słowiańskie *ę* ; samogłoska ta spowodowała postępową palatalizację / a wiec tzw. III palatalizację/ spółgłoski *g* > *dz'* / *z'* (o czasie trwania tzw. III palatalizacji i możliwościach zapożyczenia terminu *ksiądz* zob. Z. Stieber 1989: 73–74).

d) w końcu wyrazu samogłoska krótka — późniejszy jer twardy *ъ* , oznaczająca mianownik tego rodzaju rzeczownikiem zastąpiona została miękkim jej odpowiednikiem — późniejszym jerem miękkim *ь* (**kъnęgъ* > **kъnędzь*). Forma **kuninga* zmieniła się z czasem w słowiańskie **kъnęžьja*:

a) nagłosowe *k* z frankońskiego, które nie wykazywało tzw. przesuwki *k* > *kx* Bawarów i Alemanów, pozostało bez zmian;

b) krótkie *u* zmieniło się z czasem w tzw. „twardy jer" *ъ* , krótką samogłoskę centralną;

c) grupa *in* poprzez nosowe *i* przekształciła się w słowiańskie *ę* ; samogłoska ta nie spowodowała tu postępowej palatalizacji / a wiec tzw. III palatalizacji/ spółgłoski *g* > *dz'* / *z'*, ponieważ w tym przypadku znakiem odmiany rzeczowników zbiorowych (a liczba mnoga wyrazu na skutek specyficznego znaczenia tej formy jako 'osoby płci męskiej należące do rodu władcy' została zrozumiana jako liczba pojedyncza rzeczownika dla grupy ludzi, tzn. liczba pojedyncza rzeczownika zbiorowego) była końcówka *-ьja* (< *-ija*), a więc późniejsze *-gj-* (< **-gьj-* < ** gij-*) przekształciło się z czasem w *-ž-* (o tego rodzaju przekształceniach zob. Z. Stieber 1989: 74–75). Rdzeń ***kъnęž-*, który powstał na skutek utworzenia rzeczownika zbiorowego **kъnęžьja* pojawił się też w innych okolicznościach:

a) w przypadkach zależnych odmiany słowiańskiego wyrazu, w których końcówki wymagały przekształceń — *g* według reguł pierwszej palatalizacji w — *ż* (np. wołacz polskiego *księdza* to do dziś *księżę*),

b) w derywatach, których końcówki wymagały także przekształceń — *g* według reguł pierwszej palatalizacji w — *ż* (w tworzonych w przeciągu czasu wyrazach zachodnio-słowiańskich typu **kъnężę / *kъnężęte*).

W pierwszej lub drugiej połowie ósmego wieku (zapewne w latach 730–770) podczas chrystianizacji Słowian południowych (Słoweńców a potem też Chorwatów) wyraz germański **kuning* został zapożyczony po raz drugi. Tym razem staro-bawarskie *chuning* w podwójnej interpretacji: przede wszystkim jako 'władca Frankonii' oraz już w znaczeniu biblijnym jako 'władca ze wschodu', 'król Żydów' przekształcony został w słowiańską postacie: liczby pojedyńczej **kъnęgъ* i liczby mnogiej **kъnęgi* (miały one te samo znaczenie co w języku staro-wysoko-niemieckim). Nastąpiły podobne przekształcenia jak w wypadku pierwszego zapożyczenia słowiańskiego:

a) nagłosowe *kx* z bawarskiego, które wykazywało tzw. przesuwki *k* > *kx* Bawarów i Alemanów, zastąpione zostało przez słowiańskie *k* ;

b) krótkie *u* zmieniło się z czasem w tzw. „twardy jer" *ъ* , krótką samogłoskę centralną;

c) grupa *in* poprzez nosowe *i* przekształciła się w słowiańskie *ę* ; samogłoska ta nie spowodowała tu jednak postępowej palatalizację / a wiec tzw. III palatalizacji / spółgłoski *g* > *dz'* / *z'* , ponieważ po roku 700 palatalizacja tego rodzaju już nie działała (Stieber 1989: 73), dlatego w liczbie pojedynczej i mnogiej pozostało tu „na razie" *g*;

d) w końcu wyrazu zjawiła się według odpowiedniego zaszeregowania deklinacyjnego samogłoska krótka — późniejszy jer twardy *ъ*, oznaczająca mianownik liczby pojedynczej tego rzeczownika (**kъnęg* > **kъnęgъ*),

e) w mianowniku liczby mnogiej zjawiła się odpowiednia dla tej deklinacji końcówka — *i*. Bardzo szybko wyraz zapożyczony uzyskał dwa ważne derywaty:

   a) na wzór bawarskiego **chunninginna* (> niemieckie *Königin* 'królowa') zjawiło się południowo-słowiańskie **kъnęgynji* 'żona władcy';

   b) za pomocą słowiańskiego sufiksu *-ičь* utworzony został utworzony południowo-słowiański wyraz **kъnężitjъ* 'syn władcy'.

Po roku 863 (tzn. po czasie misji dwóch braci soluńskich Cyryla i Metodego) spotkały się na terenie diecezji syrmijskiej wszystkie formy z obu przypadków germańskiego zapożyczenia; miały te formy rdzenie *-g- / -ż- / -dz/z'-* (por. podobne zjawisko w przypadku zapożyczenia polskiego wyrazu *cerkiew*, zob. T. Czarnecki 1993). Cyryl i Metody, którzy wyraz germański i jego dwa derywaty poznali właśnie na terenie południowo-słowiańskim (zapewne w Bułgarii, ale chyba też w Macedonii, Słowenii i Chorwacji) przynieśli „nowe warianty" terminu na obszar zachodnio-słowiański: Moraw, Panonii i Czech. W kilkanaście lat później — po roku 885 wielu słowiańskich księży (uczniów Metodego) opuścili te ziemie i powracając do swych rodzimych krajów południowo-słowiańskich niewątpliwie mogli wziąć ze sobą niejedną zachodnio-słowiańską formę terminu i jego derywatów. W ten sposób na terenie Słowiańszczyzny został stworzony „skomplikowany obraz językowy" form i znaczeń zapożyczonego wyrazu germańskiego i jego derywatów: Wyraz germański wraz z jego derywatami mógł trafić do południowych Słowian, a potem wraz z postępującą chrystianizacją do plemion wschodnio-słowiańskich (tu też były możliwe późniejsze przejęcia form derywatów z języków zachodnio-słowiańskich; mogą o tym świadczyć np. oboczności spółgłoskowe *z / ž* form utworzonych od słowiańskiego terminu w językach wschodniosłowiańskich; zob. F. Sławski 1953: III 264). Z nowymi formami i znaczeniami:

a) z nieznanymi dotąd na tym terenie rdzeniami **kъnędz/z- / *kъnęž-* (zob. wyżej formy wyrazu i jego derywatów);

b) z nowymi i starymi znaczeniami tego słowiańskiego terminu: (1) „Nowością" było na pewno znaczenie „niekoronowanego władcy", które powstało, gdy w drugiej połowie 9 wieku Słowianie na terenie państwa morawskiego poznali inne określenie frankońskiego władcy (od 751 roku „króla koronowanego" — *Pepina Małego*, a od roku 800 najwyższego 'imperatora koronowanego – cesarza' *Karola Wielkiego*) – słowiański wyraz **kårlь / *kårljь* (> polski *król*: o tym T. Czarnecki 2008) i ograniczyli użycie terminu z rdzeniem **kъnędz-* do pojęcia *princepsa* (tzn. najwyższego w danym „kraju plemiennym" — „księcia"). (2) „Stare znaczenia" to używanie terminu jako określeń 'osoby z rodu mogącego rządzić danym obszarem' oraz 'osoby młodej mogącej zastąpić starszą w wykonywaniu funkcji władzy i dziedziczenia' (zob. znaczenia terminu i jego derywatów w tych wyżej wymienionych językach). Odwrotnie na teren Słowian Zachodnich przedostały się formy derywatów terminu typowo południowosłowiańskie, kontynuujące słowiańskie postacie wyrazów **kъnęgynji* (np. staroczeskie *kněhně* czy też słowackie *kňahyňa / kňahňa*) i **kъnężitjь* (np. staroczeskie *kněžic* 'syn księcia', słowackie *kňažic* 'syn księcia'; dolnołużyckie dawne *kněžyc* 'władca'). Po pojawieniu się nowego znaczenia '*princeps*' w tej grupy języków słowiańskich zaczęły w „osobliwy sposób konkurować" formy **kъnędzь* i **knężę / *knężęte* (i odpowiednio: polskie *ksiądz* i *książę*).

Ksiądz / książę

W 9 wieku na terenie Zachodniej Słowiańszczyzny — jeszcze chyba przed misją chrystianizacyjną Cyryla i Metodego — pojawił się derywat terminu **kъnędzь* — osobliwy wyraz, który pierwotnie brzmiał **kъnężęte* i szybko przekształcił się w krótszy **kъnężę*. Pierwotne znaczenie tego słowa to na pewno 'młoda osoba płci męskiej pochodząca z rodu 'władcy', najczęściej syn władcy'(F. Slawski 1953: III 264) Po pojawieniu się słowiańskiej formy konkurencyjnej **kъnężitjь* 'syn księcia' termin **knężę* zaczął być używany obok ogólnego **kъnędzь* jako szczególnego rodzaju '*princeps*': 'potomek rządzącego', 'młody władca', 'mało znaczący *princeps*'. Częściej używany **kъnędzь* był określeniem 'władcy bez korony', więc w krajach, gdzie „możliwości noszenia korony" nie było, był 'najwyższym władcą'.

Z biegiem czasu użycie terminów zaczęło się zmieniać. W Polsce, gdzie od 1025 roku znakiem najwyższej władzy stała się koronacja i supremację zyskał termin *król*, stare określenie **kъnędzь* zaczęło oznaczać szczególnego rodzaju '*princepsa*': poważanego i szanowanego w danym kraju, a jako termin dla zwykłego 'władcy bez korony' zaczęła być wykorzystywana forma **knężę*.

Tego rodzaju sytuacja trwała do końca 13 wieku, kiedy w Polsce zaczął panować król Wacław II. Pod wpływem czeskim został wprowadzony tytuł dla biskupów polskich: 'ksiądz' (A. Bańkowski 2000: I 1839). To przecież ta grupa była w danym kraju „'*princepsami*' Chrystusa" (*Syn Boga* był niewątpliwie królem) i mogła być nazwani 'księżmi' (według wzoru łacińskiego *dominus* i niemieckiego *Herr*). W późniejszych wiekach (13–16 w.), kiedy pojawiły się stany i kiedy powstała tytułomania polskiej *szlachty* w postaci wyrazu *pan* także stan duchowny zaczął używać powszechnie tytułów — określeń typu *ksiądz biskup, ksiądz opat, ksiądz proboszcz, ksiądz pleban, ksiądz wikary* itp. Stan ten wybrał do tytułowania

termin *ksiądz* a nie termin *pan*, ponieważ duchowni uważali, że będąc *princepsami* polskiej elity władzy są grupą ważniejszą i znaczniejszą od polskiej *szlachty*. Od 16 wieku termin *ksiądz* przestał być używany w znaczeniu '*princeps*' i stał się jedynie określeniem duchownego (często już bez jego tytułowania). Termin *książę* wyzbył się natomiast wszelkich osobliwości gramatycznych świadczących o jego wcześniejszym „szczególnym" użyciu i do dziś jest odczuwany jako odpowiednik trzech wyrazów niemieckich *Fürst* '*princeps*', *Herzog* 'przywódca plemienny, wódz', *Prinz* 'osoba z rodu książęcego, najczęściej syn księcia'(o tych terminach zob. też A. Bogucki 2007: 45–86; F. Sławski 1953: III 264–269).

Literatura

Bańkowski, Andrzej (2000) *Etymologiczny słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Berneker, Emil (1908) *Slavisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.

Bogucki, Ambroży (2007) „Termin „princeps" w źródłach polskich". [W:] *Odkrywcy princepsi rozbójnicy. Studia z Dziejów Średniowiecza* nr 13. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku; 45–86.

Boryś, Wiesław (2005) *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, Kraków.

Brückner, Aleksander (1989) *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Czarnecki, Tomasz (1993) „Zur Geschichte eines christlichen Terminus: Poln. cerkiew – Dt. Kirche < Griech. Kyriakon". [W:] *Studia Germanica Gedanensia* 3. Gdańsk: Wydawnictwa Uniwersytetu Gdańskiego; 59–93.

Czarnecki, Tomasz (1999) *Najstarsze polskie słownictwo religijne. Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*. Gdańsk: Wydawnictwa Uniwersytetu Gdańskiego.

Czarnecki, Tomasz (2003) *Gotisches im Wortschatz des Polnischen. Deutsch-polnische Wechselbeziehungen in Sprache und Kultur*. *Studia Germanica Gedanensia* 11. Gdańsk: Wydawnictwa Uniwersytetu Gdańskiego.

Czarnecki, Tomasz (2008) *O etymologii polskiego terminu „król"*. *Studia z Dziejów Średniowiecza* nr 14. Malbork: Muzeum Zamkowe.

Czarnecki, Tomasz (2009a) „O etymologii polskich terminów "ksiądz"/"książę". [W:] *Studia z dziejów średniowiecza* nr 15. B. Śliwiński (red.). Zakład Historii Średniowiecza Polski i Nauk Pomocniczych Historii Uniwersytetu Gdańskiego. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku; 45–68.

Czarnecki, Tomasz (2009b) „Zur Etymologie des deutsches Wortes König." [W:] *Auf der Suche nach Humanitas. Festschrift für Prof. Dr. Irena Światłowska-Prędota*. Dresden, Wrocław: Neisse Verlag; 145–151.

Długosz-Kurczabowa, Krystyna (2003) *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Ekblom, Reinhold (1944) *Germ. *kuningaz 'König'*. *Studia Neophilogica* 17. Uppsala: Föreningen för Studie Neophilologie.

Grimm, Jacob Wilhelm (1854) *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig: S. Hirzel Verlag.

Holthausen, F. (2002) *Gotisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.

Karłowicz, Jan, Adam Kryński, Władysław Niedźwiedzki (1902) *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Kiparsky, Valentin (1934) *Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen*. Helsinki: Akademische Abhandlung Finnische Literaturgesellschaft.

Kluge, Friedrich. (1995) *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 23. Auflage. Berlin: Walter de Gruyter.

Knuttson, Karl (1926) *Über die sogenannte zweite Palatalisierung in den slavischen Sprachen*. Lund: G. W. E. Gleerup.

Kuraszkiewicz, Władysław (1964) *„Ksiądz". Słownik starożytności słowiańskich*. Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Labuda, Gerard (2002) *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Naukowego.

Lexer, Mathias (1979) *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*. Stuttgart: Verlag S. Hirzel.

Lexer, Mathias (1930) *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. Leipzig: Verlag S. Hirzel.

Linde, Samuel Bogumił (1994) *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Drukarnia Zakładu Ossolińskich.

Łoś, Jan (1921) *Ksiądz i jego krewniacy*. *Język Polski* VI. Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.

Mayer, Anton (1927) *Die deutschen Lehnwörter im Tschechischen*. Reichenberg: Gebrüder Shepel.

Meid, Wolfgang (1966) „Die Königsbezeichnung in den germanischen Sprachen". [W:] *Die Sprache* 12, Institut für Sprachwissenschaft der Universität Wien; 184–185.

Miklosich, Franz (1867) *Die Fremdwörter im Slavischen*. Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Wien.

Miklosich, Franz (1886) *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Wien.

Sławski, Franciszek (1953) *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.

Stender-Petersen, Adolf (1927) *Slavisch-germanische Lehnwortkunde*. Göteborg: Elanders Boktryckeri Aktiebolag.

Stieber, Zdzisław (1989) *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Warchoł, Stefan (2002) *Ślady pobytu drużyn gockich na obrzeżu i w centrum prakolebki Słowian w świetle języka (między I/II a IV/V w. ne.). Cień Światowita czyli pięć głosów w sprawie etnogenezy Słowian*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Uhlenbeck, Carl (1893) *Die germanischen Wörter im Altslavischen. Archiv für slavische Philologie* 15. Berlin: Weidmann.